

Benjamin L. Whorf a podoby kritiky „hypotézy jazykové relativity“

Jakub Jehlička

ABSTRACT:

Benjamin Lee Whorf is undoubtedly one of the most influential American linguists of the first half of the 20th century. His legacy, embodied in the so-called Sapir-Whorf hypothesis of linguistic relativity, has been an object of controversy for a long time, illuminating paradigm shifts in modern linguistics. This article attempts to deconstruct a picture of this ambiguous figure and his works, concerning reception and critical response by both his proponents and opponents. I focus on various kinds of (mis)understanding Whorf and its reflections in linguistic theories since 1950s. At the end I mention current reformulations of the linguistic relativity principle and the prospect of new challenges of interdisciplinary research in this field.

KLÍČOVÁ SLOVA / KEY WORDS:

F. Boas, E. Sapir, B. L. Whorf, humboldtovská etnolingvistika, jazyková relativita, jazykový relativismus, jazykový determinismus

F. Boas, E. Sapir, B. L. Whorf, Humboldtian ethnolinguistics, linguistic relativity, linguistic determinism, linguistic shaping of thought

Jméno amerického lingvisty Benjamina Lee Whorfa je nerozlučně spjato s tzv. Sapir-Whorfovou hypotézou, resp. hypotézou jazykového relativismu, tedy s jedním z klíčových pojmů lingvistiky druhé poloviny 20. století. B. L. Whorf je sice z chronologického hlediska již dostatečně „minulým“ objektem historiografie věd o jazyce, na druhou stranu je do jisté míry stále předmětem, mnohdy i nástrojem ideologických bojů mezi relativisty a univerzalisty. Málokterý teoretický spor v lingvistice 20. století je tak vděčným tématem pro (meta)historiografii lingvistiky a jejich pomezních oborů jako spor o Whorfa, a to z několika důvodů:

- 1) Na nejobecnější rovině je problém vlivu jazyka na myšlení tradiční velkou filozofickou otázkou. Jeho aktualizace do jisté míry symbolizuje antinativistickou stranu zmíněného sporu a lze skrze něj nahlížet jeden z konstitutivních momentů moderních kognitivistických přístupů k jazyku.
- 2) Spor o Whorfa charakterizují časté dezinterpretace a tradované předsudky, vzniklé nedůsledným čtením a především zprostředkovanou interpretací, jež obvykle nebyla obrácena k originálním textům, ale k sekundárním citacím, resp. parafrázím. Je tudíž obzvláště v českém kontextu příhodné zaměřit se na (nevelký) korpus Whorfových textů, už jen proto, že u nás Whorfovo dílo nebylo příliš reflektováno.¹
- 3) Padesát let polemiky přináší bohatý materiál pro analýzu argumentace obou stran sporu.

1 České (a slovenské) reflexe teorie jazykové relativity zmíním v závěru.

V tomto textu² nejprve velmi stručně zmíním základní biografické údaje o B. L. Whorfovi, poté se zaměřím na historické ukotvení a formulaci tzv. Sapir-Whorfovy hypotézy ve Whorfových textech z 30. a 40. let. Dále zmíním některé důležité momenty v proměnách recepcce a reflexe Whorfova odkazu od 50. let do současnosti. Vzhledem k velké šíři pojednávaného tématu se zde zaměřím pouze na ty momenty, které pro genezi chápání Whorfa považuji za signifikantní.

1. WHORF, JAZYKOVÁ RELATIVITA A JAZYKOVÝ RELATIVISMUS

Benjamin Lee Whorf (1897–1941) tvoří se svým učitelem Edwardem Sapirem (1884–1939) jádro relativistického proudu v americké antropologické lingvistice definované zakladatelskou postavou tohoto oboru — Franzem Boasem (1858–1942). Whorf je na rozdíl od Sapira a Boase autorem poměrně skrovného díla, což je dáno mimo jiné jeho předčasným úmrtím, ale také pozdním začátkem vědecké práce a jejím — zcela dobrovolně a přiznaně — amatérským charakterem. Především tento poslední rys činí Whorfovo postavení v dějinách zkoumání jazyka těžko srovnatelným s jakýmkoli jiným, podobně vlivným lingvistou.

Jeho amatérství však nemá povahu diletantismu. Whorf představoval typ vědecké osobnosti, která v současné vědě může již těžko z mnoha důvodů fungovat. Ač krátce přednášel na Yaleově univerzitě, kam také ve 20. letech docházel na přednášky a později konzultace k Edwardu Sapirovi, celá jeho vědecká práce probíhala ve volném čase při stálém zaměstnání v pojišťovně. Tato specifická situace dávala Whorfovi jednak tvůrčí volnost a finanční nezávislost pro terénní výzkumy a jednak z ní vyplývá i povaha jeho textů, odrážejících jeho osobní morální krédo. Ke zkoumání jazyka se totiž Whorf (chemický inženýr diplomovaný na MIT) dostává skrze teologii.³ Rozpor mezi vědou a náboženstvím jej přivádí ke studiu starozákonních textů a odtud k hebrejštině. Zkušenost s jazykem, jenž se natolik lišil ve způsobu „zprostředkování reality“ od angličtiny, přivedla Whorfa k zájmu o jazyky středo- a severoamerických indiánů.

Tato často opakovaná biografická fakta⁴ uvádím pouze na ilustraci toho, že Whorfa nelze chápat jako lingvistu v běžném smyslu slova — a že kromě reflexe historického kontextu je třeba brát v úvahu i tato individuální specifika. Ač se to zdá být samozřejmé, velmi často nebyly tyto rysy Whorfova díla dostatečně zohledněny, což vedlo ze strany Whorfových kritiků k velkému množství zkreslujících soudů.⁵

Whorfa proslavil především výzkum hopijštiny, ale větší část jeho terénní práce i textů, které lze označit za skutečně lingvistické, byla zasvěcena jiným jazykům juto-aztécké rodiny. Po prvotním studiu starých mayských textových památek přešel k problematice morfologie jazyka nahuatl a jeho variet. V první fázi lingvistického směřování, která trvá přibližně do r. 1931, se Whorf zaměřil mimo jiné na koncept

2 Děkuji Janu Chromému, Evě Lehečkové a anonymním recenzentům za komentáře. Za všechny nepřesnosti a chyby v textu odpovídám já.

3 Viz Carroll (1956), Schultz (1990), Rollins (1980).

4 Stručnou biografii podává Carroll (1956), monograficky Rollins (1980).

5 Tuto výhradu lze samozřejmě směřovat i do tábora Whorfových proponentů.

tzv. oligosynteze a její manifestaci v nahuatlu. Tento pojem, dnes již zapomenutý,⁶ je u Whorfa reliktem jeho prvotního, „mystického“ období⁷ a má označovat jazyky s relativně velmi omezeným rejstříkem morfémů, které nesou abstraktní význam.

Tento pojem však Whorf opouští spolu s hlubším vhledem do moderní typologické deskripce — po setkání s Edwardem Sapirem na začátku 30. let. Větší lingvistickou relevanci mají Whorfovy závěry o původu hláskové skupiny *-tʃ* v jazyce nahuatl. Whorf (1937) potvrdil dřívější domněnku, že skupina *-tʃ* vznikla hláskovou změnou z obecně juto-aztéckého *-t*, a popsal podmínky, za kterých k této změně došlo — jedná se o tzv. Whorfovův fonologický zákon (srov. např. Manaster Ramer, 1996).

Whorfovu práci z 20. a 30. let je nutné nahlížet v kontextu tehdejšího dominantního paradigmatu v americké (etno)lingvistice. Deskriptivní aparát, který Sapirovi a Whorfovi poskytoval americký strukturalismus, by byl samozřejmě z dnešního pohledu souzen jako nedostatečný pro typologický popis jednoho jazyka, natož pak pro mezijazykovou komparaci (především kvůli redukci deskripce takřka výhradně na morfo(no)logii).

Setkání s Edwardem Sapirem na začátku 30. let znamená ve Whorfově vývoji zásadní předěl. Jak upozorňuje John Carroll (1956, s. 12–13), po roce 1931 Whorf koncept oligosynteze opouští. Od té doby se plně věnuje výzkumu severoamerických indiánských jazyků v rámci Sapirovy dlouholeté práce⁸ pro *Bureau of American Ethnology* a vznikají jeho nejznámější texty, spojené především s jazykem kmene Hopi.⁹ Sapirův vliv má však pro Whorfovo uvažování o jazyce mnohem podstatnější konsekvence než jen terminologické.

Byl to totiž právě Edward Sapir, v USA naturalizovaný německý jazykovědec, kdo jako první použil pojmu *relativita* v souvislosti s vlivem jazyka na myšlení. V článku z roku 1924 *The Grammarian and His Language* (Sapir, 1924), který je stejně jako jeho přednáška *The Status of a Linguistics as a Science* z roku 1928 (Sapir, 1929) apologetikou lingvistiky a jejího postavení ve společnosti i mezi ostatními vědami, Sapir v kontextu „nepřekročitelných“ rozdílů mezi chápáním reality u mluvčích exotických jazyků a angličtiny píše:

Jako výsledek [navzájem nesouměřitelných analýz zkušeností v různých jazycích; JJ] se nám objeví cosi na způsob relativity, jež je obecně zakryta naším naivním přijímáním zažitých řečových návyků jakožto vodítek k objektivnímu chápání

6 Juto-aztécké jazyky se dnes obecně považují za polysyntetické.

7 Přejal jej od Fabreho d'Oliveta, francouzského lingvisty-mystika 19. století, právě skrze fascinaci lingvistickou exegezí hebrejských textů (viz též Pokorný, 2008, s. 35). O vlivu mystiky na formování Whorfových názorů na jazyk pojednává též Joseph (2002, s. 94–101).

8 Ze Sapirových terénních etnolingvistických výzkumů vzešly mimo jiné popisy jazyků takelma, chinook a paiute (viz příslušné kapitoly v Boas, 1911).

9 Hopijština také patří mezi juto-aztécké jazyky. Viz např. Whorf (1935 [1946]), Calectaca (1978), Jackendoff (1977), Malotki (1983). Malotki podrobuje ve své monografii kritice Whorfovy soudy o čase v hopijštině a nabízí vlastní interpretaci podloženou příklady podobných konstrukcí, jako užil Whorf, podle níž se hopijské vyjadřování času od anglického příliš neliší.

zkušenosti. Jedná se o relativitu konceptů či, mohli bychom říci, relativitu forem myšlení. Můžeme ji poměrně snadno nahlížet stejně jako relativitu Einsteinovu nebo psychologickou relativitu Jungovu [...]. Pokud jí chceme porozumět, komparativní jazyková data pak budiž podmínkou *sine qua non*. Při studiu jazyka by bylo snad tou nejvíce osvobozující věcí, kdybychom tuto relativitu přijali. Naopak poslušné přijetí absolutních pravd je tím, co naši mysl spoutává a co otupuje ducha.¹⁰
(Sapir, 1924, s. 155)

Ve snaze o zpřístupnění lingvistiky vědecké veřejnosti orientované spíše přírodovědně se Sapir uchyluje k paralele s Einsteinovým relativistickým principem, tato figura se později ujme a stane se pojmenováním celého souboru výroků, kterým se říká jazyková relativita, resp. jazykový relativismus.¹¹

Sapirovy úvahy o relativitě a jimi inspirované Whorfovy závěry, k nimž se dostaneme níže, se samozřejmě spíše než o Einsteinovu teorii a fyziku¹² opírají o dobový kontext lingvistický, filozofický, antropologický a do značné míry i ideologický. Jazykový relativismus je totiž v jistém smyslu odnoží¹³ širšího konceptu kulturního relativismu a ideu „nesouměřitelnosti jazyků“ lze chápat jako součást boje o zrovnoprávnění „primitivních kultur“, v našem případě původních obyvatel Severní Ameriky, který silně rezonoval v americké společnosti začátkem 20. století. Ferruccio Rossi-Landi (1973), marxistický teoretik jazykových ideologií, dokonce tvrdí, že jazykový relativismus je projevem pocitu viny americké střední třídy nad devastací původních kultur.

Na počátku stojí *Bureau of American Ethnology* (do roku 1897 *Bureau of Ethnology*), etnografická instituce spojená se společenskou rehabilitací severoamerických indiánů, se kterou od roku 1901 spolupracoval původem německý antropolog Franz Boas (1858–1942), jenž se stal přední postavou vědeckého výzkumu původních kultur Severní

10 V originále: „The upshot of [incommensurable analyses of experience in different languages; JJ] would be to make very real to us a kind of relativity that is generally hidden from us by our naïve acceptance of fixed habits of speech as guides to an objective understanding of the nature of experience. This is the relativity of concepts or, as it might be called, the relativity of the form of thought. It is not so difficult to grasp as the physical relativity of Einstein nor is it as disturbing to our sense of security as the psychological relativity of Jung [...]. For its understanding the comparative data of linguistics are a *sine qua non*. It is the appreciation of the relativity of the form of thought which results from linguistic study that is perhaps the most liberalizing thing about it. What fetters the mind and benumbs the spirit is ever the dogged acceptance of absolutes“ [překlad JJ; stejně tak překlady všech následujících citátů, není-li uvedeno jinak].

11 Domnívám se, že je vhodné zavést distinkci mezi pojmem jazyková relativita (fenomén) a jazykový relativismus (teoretický přístup, kterým je existence fenoménu legitimizována). V anglicky psaných textech na toto téma se tato distinkce neužívá a česky psané texty se též obvykle drží termínu relativita. Pojem relativismus může jistě implikovat podřazení jazykového relativismu pod široce definovaný kulturní relativismus, přičemž jejich vztah není zcela jasný. V tomto textu operuji s uvedenou distinkcí.

12 Srov. však Leavitt (2006, s. 57).

13 Viz však poznámku o nevyjasněnosti tohoto vztahu výše.

Ameriky včetně popisu jazyka.¹⁴ V roce 1911 spolu se svými žáky, mimo jiné i s Edwardem Sapirem, vydává dvoudílný *Handbook of American Indian Languages*, zahrnující popis gramatiky desítek indiánských a eskymácko-aleutských jazyků. V předmluvě k prvnímu svazku Boas přináší moderní teoretický základ studia „exotických“ jazyků oproštěný od etnocentrických předsudků vlastních majoritnímu proudu evropské lingvistiky.¹⁵ Dvě zásadní Boasovy teze zde prezentované lze shrnout následovně:

a) Zavedené gramatické kategorie evropských jazyků nejsou univerzální, nemohou sloužit k „objektivnímu“ popisu exotických jazyků.

Gramatikové, již studovali jazyky Evropy a západní Asie, vyvinuli systém kategorií, které máme sklon hledat ve všech jazycích. Bylo by záhodno ukázat, [...] nakolik je nám známý systém vlastní pouze některým skupinám jazyků a nakolik může být nahrazen jinými systémy.¹⁶

(Boas, 1911, s. 35)¹⁷

b) Rozdíly ve struktuře jazyka mají za následek rozdíly v chápání jistých aspektů reality, avšak na hlubší psychologické úrovni jsou všichni lidé nezávisle na jazyce vybaveni stejně, vzhledem k univerzálnosti některých jazykových rysů na nejvyšším stupni obecnosti:

Výskyt nejzákladnějších gramatických konceptů ve všech jazycích je nutno pokládat za důkaz jednoty základních psychologických procesů.¹⁸

(Boas, 1911, s. 71)

Obě teze se implicitně hlásí k Humboldtovskému relativismu — nelze pominout sílu, jakou stále měl Humboldtův odkaz v 70. a 80. letech 19. století v německém akademickém prostředí, z něhož Franz Boas vzešel (viz Brown, 1967; Leavitt, 2006). Wilhelm von Humboldt (1963) je logicky téměř vždy¹⁹ prvním v pomyslné a často rekonstruované²⁰ (viz schéma 1) genealogii jazykového relativismu.

14 Z šíře Boasova vědeckého záměru vyzdvihneme především popis jazyka kwak'waka (kwakiutl).

15 Viz také reflexi Romana Jakobsona z roku 1943 *Franz Boas' Approach to Linguistics* (Jakobson, 1971).

16 „Grammarians who have studied the languages of Europe and western Asia have developed a system of categories which we are inclined to look for in every language. It seems desirable to show [...] in how far the system with which we are familiar is characteristic only of certain groups of languages, and in how far other systems may be substituted for it.“

17 Boasovská maxima, aby byl každý jazyk popisován svými vlastními pojmy, je základní podmínkou pro funkcionalistickou typologii (viz např. Haspelmath, 2011).

18 „The occurrence of the most fundamental grammatical concepts in all languages must be considered as proof of unity of fundamental psychological processes.“

19 Ale např. Miller (1968, s. 14) za prvního z „Němců, kteří uvažovali o vlivu jazyka na myšlení“ považuje Johanna Georga Hammana.

20 Pro shrnutí dosavadních rekonstrukcí whorfovské „vývojové řady“ a zároveň pro příklad nejdůležitější z nich viz Koerner (2000).

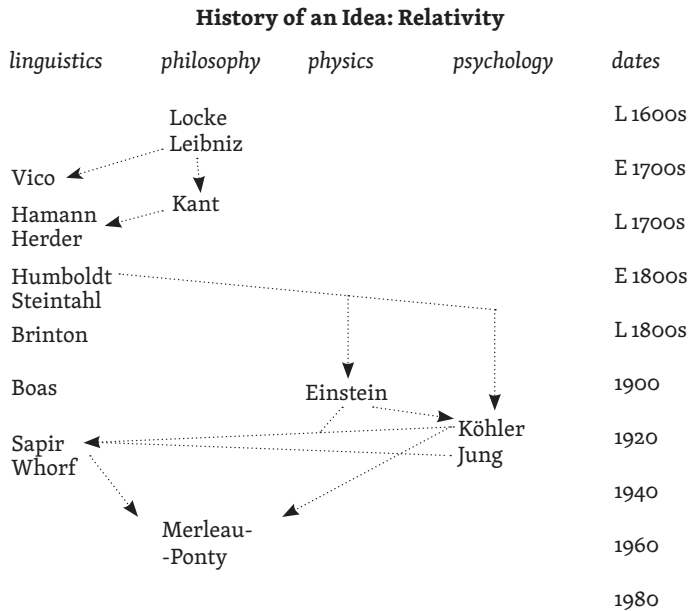


SCHÉMA 1: Genealogie jazykového relativismu (Alford, 1981, s. 18).

Vliv Boase a Sapira na Whorfa je evidentní,²¹ s úvahami o případné hlubší spřízněnosti a s výčtem filozofických předchůdců není na tomto místě nutno dále pokračovat.²² Nejčastěji se za první explicitní formulaci relativistické ideje označuje úvodní pasáž Humboldtova pojednání *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*²³ z roku 1835, v níž Humboldt dochází k názoru, že mluvčí každého jazyka podléhá svému „světonázoru“ (*Weltanschauung*), který plyne z reality, již mluvčí konkrétního jazyka sdílí a jež se z principu jazyk od jazyka (resp. společenství, potažmo kultury) liší.

²¹ „[P]ostačí, když řekneme [...], že to, odkud pocházejí přinejmenším některé z Boasových, Sapirových a Whorfových perspektiv, není žádným tajemstvím; linie od Herdera k Whorfovi je nepřerušovaná, přesto však nelze podceňovat důležitost proměny a revize, kterými mezi tím prošly základní teze“ (Brown, 1967, s. 16). („[L]et it suffice to say [...] that there is no mystery about where at least some of the perspectives of Boas, Sapir, and Whorf come from; the line from Herder to Whorf is unbroken, though this is not to underrate the importance of intervening changes and revisions in the basic theses involved.“)

²² Ať už jsou to často zmiňovaní angličtí racionalisté, především John Locke (*An Essay Concerning Human Understanding*, 1689), či Étienne Bonnot de Condillac (*Essai sur l'origine des connaissances humaines*, 1746) nebo Giambattista Vico (*Principi di una scienza nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni*, 1725), tvrzení, že „jazyk má vliv na myšlení“, je sice zakořeněno v racionalistické filozofii, avšak v zásadě jej lze vystopovat přes spor o univerzálie až k Platónovi (Koerner, 2000, passim).

²³ Úvodní část nedokončeného pojednání o austronéském jazyce kavi na Jávě.

Člověk především žije mezi objekty, přičemž to, jak je vnímá a jak s nimi zachází, závisí na představách, které o nich má — výlučně prostřednictvím toho, jak mu je přináší jazyk. Skrze tžž akt, kterým člověk jazyk sprádá, se do něj zase zachytává. Každý jazyk tak vymezuje kolem národa, jemuž náleží, kruh, z něžž se lze vymanit jenom tím, že je současně překročena hranice kruhu, jenž náleží někomu jinému.²⁴
(von Humboldt, 1963 [1835], s. 434)

O téměř sto let později opakuje tuto tezi — bez explicitní reference k Humboldtovi — Edward Sapir:

Lidé nežijí v objektivním světě samostatně, nežijí v obvyklém smyslu samostatně ani ve světě sociálních aktivit, nýbrž jsou velkou měrou vydáni na milost určitému jazyku, který se stal vyjadřovacím prostředkem jejich společnosti. Představa, že se člověk přizpůsobuje realitě v podstatě bez použití jazyka a že jazyk je pouze náhodným prostředkem k řešení specifických problémů komunikace a reflexe, je iluzorní. Ve skutečnosti si svět do značné míry konstruujeme nevědomě na základě jazykových zvyklostí našeho společenství [...]. To, co vidíme a slyšíme, ale také to, co prožíváme, je velkou měrou dáno tím, že jazykové zvyklosti našeho společenství předjímají určité interpretace.

(Sapir, 1929, s. 209)²⁵

„Jazyk je klíčem k sociální realitě“, dodává Sapir (ibid.), který v tomto jediném odstavci předkládá resumé humboldtovského pojetí vztahu jazyka a myšlení.

V roce 1939 dokončuje Whorf svůj nejproslulejší text — *Vztah habituálního myšlení a chování k jazyku*. Tento text je první (a vzhledem k jeho smrti nedlouho poté také Whorfovou jedinou) vydanou studií obsahující argumentaci podloženou jazykovými daty a prokazující jazykový relativismus. Whorf (2012, s. 72) si klade otázku, zda „[j]sou naše pojmy ‚časů‘, ‚prostorů‘ a ‚látky‘ z podstaty stejným typem zkušenosti pro všechny lidi, nebo jsou částečně podmíněny strukturou daného jazyka“, a odpovídá na ni s pomocí materiálu, který získal při práci na popisu hopijštiny. Hopijština v porovnání s angličtinou a většinou indoevropských jazyků (Whorf užívá označení „standardní průměrná evropština“ (SPE)) nemá kategorii slovesného času, zato má na rozdíl od angličtiny komplikovaný systém slovesných vidů a dalších kategorií

24 „Der Mensch lebt mit den Gegenständen hauptsächlich, ja, da Empfinden und Handeln in ihm von seinen Vorstellungen abhängen, sogar ausschließlich so, wie die Sprache sie ihm zuführt. Durch denselben Act, vermöge dessen er die Sprache aus sich herauspinnt, spinnt er sich in dieselbe ein, und jede zieht um das Volk, welchem sie angehört, einen Kreis, aus dem es nur insofern hinauszugehen möglich ist, als man zugleich in den Kreis einer anderen hinübertritt.“

25 Citováno dle Whorf (2012, s. 69). Tímto citátem uvozuje Whorf svůj nejznámější text *Vztah habituálního myšlení a chování k jazyku* (česky v SALi 2011/2, s. 69–85, (Whorf, 2012)), který je svým způsobem jedním z kanonických znění hypotézy jazykové relativity, z tohoto důvodu zvané též Sapir-Whorfova. Srov. též parafrázi amerického analytického filozofa W. V. O. Quinea (1960, s. ix) z konce 50. let.

postrádajících ekvivalent v SPE, kterými vyjadřuje „ubíhání, pomíjení času“. V souladu s tím je také zcela odlišný hopijský systém metaforické konceptualizace času — např. metafora času jako prostoru, obvyklá v SPE, se v hopijštině neuplatňuje. Není tomu tak mimo jiné proto, že hopijština neoperuje s kategorií nepočítatelného nebo látkového substantiva, vyjadřuje pouze ohraničené entity, jež nelze přenášet do metaforického prostoru času, neboť jsou ukotvené v prostoru fyzickém či v bezprostřední zkušenosti. Čas tedy v hopijštině nemůže být parcelován na části, s nimiž by bylo možné operovat tak, jako s částmi konkrétního objektu. V hopijštině nelze vyjádřit spojení typu „deset dní“, lze odkazovat pouze ke konkrétnímu dni. „Namísto věty *zůstali deset dní* by se řeklo *zůstali do jedenáctého dne* [...]. Na naši ‚délku času‘ se nepohlížej jako na délku, nýbrž jako na vztah posloupnosti mezi dvěma událostmi“ (Whorf, 2012, s. 73). Podle Whorfa tedy v hopijštině nedochází k tomu, co je typické pro habituální myšlení mluvčích SPE a co nazývá objektivizací: k projekci vlastností entit objektivního světa na entity abstraktní. Abstraktní vztahy se v hopijštině vyjadřují pomocí speciálních gramatických kategorií — k metaforickému posunu nedochází, protože hopijština má prostředky, jimiž může k časovým vztahům, sekvencím a intervalům odkazovat přímo.

U těchto gramatických rozdílů oproti SPE nachází Whorf odpovídající korelace v „habituálním chování“ Hopiů: „Hopijský mikrokosmos [popisuje realitu] z velké části v pojmech událostí (nebo přesněji ‚dění‘) [...]. Potenciál k vlastnímu způsobu trvání — růstu, rozkladu, stálosti, cykličnosti nebo tvořivosti — je přirozenou součástí každého jsoucna [...]“. K čemuž Whorf dodává, že „[v]še je tak ‚připraveno‘, k tomu, jak se projevuje nyní, svými předcházejícími fázemi.“ Právě důraz na „přípravu“, neustálé vědomí propojenosti současného konání s budoucností je pak podle Whorfa podstatným rysem habituálního chování Hopiů, což dokládá především na základě podoby různých činností spojených s náboženskými rituály. Svě závěry shrnuje následovně:

Pojmy „čas“ a „hmoty“ nejsou pro všechny lidi stejné, rozdíly mezi nimi plynou z rozdílné podstaty různých jazyků, v nichž se tyto pojmy vyvinuly. Nezávisí ani tak na gramatickém systému (např. na časech, podstatných jménech apod.) daného jazyka, jako spíše na způsobu popisování zkušenosti, který se v jazyce ustálil jako „jazykový zvyk“ a který prochází všemi rovinami jazyka — lexikální, morfologickou, syntaktickou — a dalšími různými významy shrnutými do určitého rámce. (Whorf, 2012, s. 85)

Jasnou formulaci čehokoli, co bychom mohli nazývat hypotézou, v textu nenajdeme. Relativistický postulát implikovaný, avšak přímo nevyřčený, Whorf v závěru ještě lehce problematizuje, když píše, že „mezi kulturními normami a jazykovými vzorci existuje spojení, ale ne vztah korelace“ (ibid.).

I když se tento text cituje zdaleka nejvíce a chápe se jako jakýsi manifest jazykového relativismu, tento pojem a jeho vymezení představuje Whorf až později, v roce 1940, v článku *Linguistics as a Science* publikovaném v *Technological Review*: „Představuje se nám [...] nový princip relativity, podle kterého nejsou pozorovatelé vedeni stejnými fyzikálními fakty ke stejnému obrazu světa, ledaže by jejich jazyková po-

zadí byla podobná nebo se dala nějakým způsobem porovnat“²⁶ (Whorf, 1956a, s. 214). A o půl roku později v témže časopise dodává preciznější znění definice „principu relativity“:

Jazykové jevy se odehrávají v pozadí, mluvčí si jich není vědom, resp. je si jich nanejvýš vědom velmi mlhavě — asi tak jako si uvědomuje prachové částice poleující v místnosti —, přesto jazykové jevy člověka řídí víc, než gravitace řídí poletování prachu. Automatické, mimovolné jazykové vzorce nejsou pro všechny lidi stejné, jsou specifické pro každý jazyk a ustavují formální stránku jazyka, jeho „gramatiku“ [...]. Z toho vyplývá to, co jsem nazval „principem jazykové relativity“, což neformálně řečeno znamená, že gramatiky, které se od sebe výrazně liší, vedou své uživatele k různým typům pozorování a k různým způsobům vyhodnocení podobných aktů pozorování. Tím pádem nejsou pozorovatelé navzájem porovnatelní, nýbrž nutně docházejí k různým viděním světa.²⁷

(Whorf, 1956b, s. 221)

O rok později se v textu přednášky pro *Theosophic Society* vyskytne ještě jedna formulace:

[...] chování spojené s jazykovými a mentálními jevy [...] [je; JJ] řízeno specifickým systémem organizace, „geometrií“ tvárných principů, charakteristickou pro každý jazyk.²⁸

(Whorf, 1956c, s. 257)

Pomiňme nyní různé metaforické rámce, do nichž Whorf v těchto úryvcích zasazuje subtilní ideu vztahu mezi myšlením a jazykem v závislosti na publiku — poprvé jsou to opět přírodovědci, čtenáři *Technological Review*, před kterými Whorf primárně obhajuje po vzoru Sapira místo lingvistiky mezi vědami, a není divu, že se stejně jako on chopí vhodné paralely s Einsteinovým principem relativity, zatímco v druhém případě

26 V originále: „We are [...] introduced to a new principle of relativity, which holds that all observers are not led by the same physical evidence to the same picture of the universe, unless their linguistic backgrounds are similar, or can in some way be calibrated“ [překlad J. Pokorný (2008, s. 36)].

27 „The phenomena of language are background phenomena, of which talkers are unaware or, at the most, very dimly aware — as they are of the the motes of the dust in the air of a room, though the linguistic phenomena govern the talkers more as gravitation than as dust would. The automatic, involuntary patterns of language are not the same for all men but are specific for each language and constitute the formalized side of the language, or its ‚grammar‘ [...]. From this fact proceeds what I have called the ‚linguistic relativity principle‘, which means, in informal terms, that users of markedly different grammars are pointed by their grammars toward different types of observation and different evaluations of externally similar acts of observation, and hence are not equivalent as observers but must arrive at somewhat different views of the world.“

28 „[...] [I]n linguistic and mental phenomena, significant behavior [...] [is; JJ] ruled by specific system of organisation, a ‚geometry‘ of form principles characteristic of each language.“

jsou to esoterikové z Teozofické společnosti, jimž je bližší představa jazyků lišících se navzájem svou geometrií, vnitřním řádem. Zaměřme se spíše na samotné formule relativistického principu, které se dohromady nezdají tvořit konzistentní ideu:

- (1) Speakers of unsimilar languages are led to different kinds of observation of reality.
- (2) Speakers of different languages are pointed toward different world-views by grammars of their languages.
- (3) Behavior is ruled by language-specific organisation principles.
- (4) Our own concepts are in part conditioned by the structure of particular language.

Pro úplnost přidejme ještě formulaci Sapirovu:

- (5) Experience of reality is to a large extent built up on the language habits.

Vidíme, že to, co Whorf nazývá relativistickým principem, v sobě zahrnuje vlastně dvoji pojetí relativity: tvrzení (1), (2), (4) a (5) bychom mohli označit za tzv. umírněný relativismus, tj. že jazyková struktura našeho jazyka ovlivňuje způsob, jakým konceptualizujeme svět. Naproti tomu tvrzení (3) se blíží jazykovému determinismu, tedy že jazyk přímo určuje konceptualizaci vnímané reality. To však může být také projevem přizpůsobení stylu laickému publiku, kde pojmová koherence mohla ustoupit zjednodušení.

Whorfův „princip“ je tedy spíše ne zcela vyhraněným konvolutem úvah o povaze vlivu jazyka na myšlení a je třeba jej chápat jako předběžné poznámky, kterým — vzhledem k tomu, že nedlouho po uveřejnění těchto textů²⁹ Whorf umírá — již nebyl dán konzistentní a jednoznačný tvar.³⁰

Také výraz „princip“ bychom měli považovat mnohem spíše za obrat rétorický a příležitostný a nikoli za součást rigorózního teoretického systému. V každém případě nyní vidíme, že Whorf ani Sapir ve svých textech nikde nestaví nic, co bychom mohli označit jako hypotézu. Jako nevhodnější se jeví označení *teorém jazykové relativity*.

2. MÝTY O DETERMINISMU

První reflexe Whorfova díla se objevují až po skončení druhé světové války, tj. několik let po jeho smrti.³¹ Jako první Whorfa zmiňují Kluckhohn a Leightonová (1946), ov-

²⁹ Které jsou navíc, s výjimkou *Vztahu habituálního myšlení a chování k jazyku*, které Whorf psal pro připravovaný sborník na počest Edwarda Sapira (Whorf, 1941), adresované neoborové veřejnosti.

³⁰ „Whorf takřka jistě nechtěl, aby byly jeho výroky interpretovány jako výsledky kontrolovaného vědeckého srovnání mezi dvěma jazyky“ (Darnell, 2006, s. 87). („Whorf almost certainly did not intend his pronouncements to be interpreted literally as having resulted from controlled scientific comparison of the two languages.“)

³¹ Rok po Whorfovi, v roce 1942, umírají také Franz Boas a Edward Sapir.

šem bez kritického zhodnocení. V roce 1949 vychází první výbor z Whorfových prací nazvaný *Four Articles on Metalinguistics* (Whorf, 1949), který obsahuje texty pojednávající jazykovou relativitu a díky němuž Whorfův odkaz proniká do širšího povědomí. První reakce byla pozitivní, Whorfův kolega a Sapirův student Harry Hoijer (1953, s. 560) vyzdvihuje hlavně informačně nejpregnantnější z textů — *Vztah habituálního myšlení a chování k jazyku*. Hoijer téhož roku organizuje whorfovskou konferenci, které se účastní antropologové, filozofové, psychologové a lingvisté (kromě jiných např. Joseph Greenberg), a v úvodním textu pro konferenční sborník (viz Hoijer, 1954) přichází s vlastním pojmenováním Whorfových relativistických postulatů (Sapir-Whorfova hypotéza), které se, jak známo, ujalo. Jak poznamenává Carroll (1956, s. 29), na této konferenci se ozývaly převážně zpochybňující hlasy volající po metodologicky čistém ověření Whorfových tvrzení — „[p]latnost principu jazykové relativity nebyla tedy doposud dostatečně demonstrována; nebyla však ani vyvrácena“³² (Carroll, 1956, s. 27).

Whorfova metodologie, přesněji řečeno absence jakéhokoli koherentního metodologického základu, byla záhy kritizována jednak Ericem Lennebergem (1953, viz dále) a jednak sociálním psychologem Lewisem Feuerem (1953). Feuer odmítá jazykovou relativitu z univerzalistické pozice. Podle něj nejsou kognitivní rozdíly mezi kulturami v takové podobě, jak naznačuje Whorf, vůbec možné.

Lenneberg se staví proti Whorfově analýze hopijštiny s tím, že jím proklamované kognitivní rozdíly jsou ve skutečnosti pouze rozdíly jazykovými (viz Lucy, 1992a), a proto nelze vyvozovat ze zjištěných mezijazykových rozdílů žádné důsledky pro kognici.³³ Lenneberg upozornil na jednu z největších metodologických překážek relativistických výzkumů — hledání nejazykových dat pro mezijazykovou komparaci. Zároveň tím hned v počátcích debat mezi relativisty a univerzalisty zformuloval snad nejsilnější protiwhorfovský argument.³⁴

Vedle toho Lenneberg naráží také na dvojí formulaci relativistického principu tak, jak vyplývá z nekonzistentních (podle Lenneberga kontradiktorických, srov. Alford, 1978) Whorfových výroků. Lennebergova poznámka o tom, že Whorf postuloval dvě samostatné, do značné míry kontradiktorické hypotézy, stojí za vznikem stále tradovaného mýtu o hypotéze jazykového determinismu, který se řadí mezi nejobvyklejší argumenty pro odmítnutí Whorfových idejí jako celku. Příkladem za všechny budiž známé ostré odsudky Sapir-Whorfovy hypotézy z popularizační knihy *Language Instinct* Stevena Pinkera (1994). I když jediný Whorfův výrok, výše parafrázovaný v bodě (3), může jakousi formu determinismu naznačovat, z kontextu dalších tvrzení jasně vyplývá, že připisovat Whorfovi „hypotézu jazykového determinismu“ je nesmysl. Z determinismu by totiž v důsledku vyplývaly další dvě věci: jednak by vylučoval existenci univerzálií (v širším smyslu, zahrnujícím jak univerzálie jazykové, tak konceptuální primitivy) a jednak by předpokládal nemožnost mezijazykové a interkulturní translace.

32 „[T]he validity of the linguistic relativity principle has thus far not been sufficiently demonstrated; neither has it been refuted.“

33 Viz též Greenbergův (1954) příspěvek na zmiňované konferenci.

34 Tento problém širěji pojednává Casasanto (2008).

Nic takového však Whorf netvrdí. Naopak, v boasovském duchu píše, že „[a]bychom mohli porovnat způsoby, kterými různé jazyky ‚segmentují‘ stejnou situaci nebo zkušenost, je třeba nejprve analyzovat či ‚segmentovat‘ zkušenost nezávisle na jazykové rodině, způsobem, který bude pro všechny pozorovatele stejný“³⁵ (Whorf, 1956d, s. 162).³⁶ V článku *Languages and Logic* z roku 1941 se Whorf jasně staví — i přes svá vlastní zjištění („[m]yšlení je věcí různých jazyků“³⁷ (Whorf, 1956e, s. 239)) — proti relativistické logice (vzhledem ke svému pevnému náboženskému krédu) a stejně tak uznává existenci, jakkoli nejasně vymezených, konceptuálních univerzálií:

Různé jazyky jsou skutečné jevy a nelze je zobecňovat na úroveň takových univerzálií jako „jazyk“, ale spíše na úroveň něčeho, co bychom mohli nazvat „subjazykové“ nebo „suprajazykové“ univerzálie — tj. na úroveň něčeho *ne zcela* nepodobného, třebaže dosti nepodobného tomu, čemu říkáme „mentální“.³⁸

(Whorf, 1956e, s. 239)

Fakt, že zde vymezuje něco, co se, byť na velmi obecné rovině, blíží fodorovskému „jazyku myšlení“ (Fodor, 1975), a navíc se zdůrazňuje jeho univerzální povaha, paradoxně Whorfa v tomto ohledu spojuje s univerzalisty. Velmi dobře tento paradox vystihuje Alford (1981, s. 17), když říká:

Je podivuhodné, jak se poznatky starší generace dokážou rychle ztratit v honbě za technologickým pokrokem; jak si s neomylnou jistotou z holisticky vyvážených poznatků jedné generace následující generace vezmou leda analytické pravidelnosti [...]. Humboldt, Sapir a Whorf byli ve své době terčem kritiky kvůli tomu, že byli „kontradiktoričtí“ z analyticko-logického hlediska, tj. především proto, že na různých místech obhajovali relativitu a jinde zase univerzálie.³⁹

Eric Lenneberg spolu s Robertem Brownem (1954) zaznamenávají na základě kritických výtek formulovaných v Lennebergově reflexi Whorfova výzkumu první pokus o experimentální studii jazykové relativity založený na precizně odlišených jazykových a nejazykových datech, a sice v oblasti kategorizace barev. Jde o otázku, zda kó-

35 „To compare ways in which different languages differently ‚segment‘ the same situation or experience, it is desirable to analyze or ‚segment‘ the experience first in a way independent of any one language of linguistic stock, a way which will be the same for all observers.“

36 Za upozornění na Whorfovy zmínky o univerzáliích děkuji Štěpánu Matějkovi.

37 „[T]hinking is a matter of different languages.“

38 „The different tongues are the real phenomena and may generalize down not to any such universals as ‚language‘, but to something better-called ‚sublinguistic‘ or ‚superlinguistic‘ — and *not altogether* unlike, even if much unlike, what we now call ‚mental‘.“

39 „It is curious how the insights of an older generation can be lost so quickly in the rush for technological progress; how, unerringly throughout history, the holistically balanced insights of one generation become, in the next, plundered merely for their analytic regularities [...]. Humboldt, Sapir, and Whorf have gotten bad press in their times for being ‚contradictory‘ when viewed from an analytically logical point of view, primarily because they advocated in different writings either relativity or universals.“

dování barev v určitém jazyce ovlivňuje schopnost rozpoznání a zapamatování barev u mluvčích daného jazyka. Kategorizace barev tak byla první oblastí, kam se zaměřila pozornost výzkumů jazykové relativity, a charakterizuje první období těchto výzkumů, které vyústilo v proslulý výzkum Brenta Berlina a Paula Kaye (1969) a které shrnuje jejich kniha *Basic Color Terms*. Tyto výzkumy se vztahovaly především k jazykovému determinismu a jejich výsledky jej vyvracejí — četné doklady svědčily pro existenci univerzálních konceptuálních kategorií, které jsou při vnímání barev sdílené napříč různými kulturami. Díky tomu (a díky následným studiím Eleanor Roschové (Heider, 1972)) byl výzkum relativity v této doméně považován za uzavřený a odkaz Benjaminu L. Whorfa byl všeobecně odmítán.⁴⁰

3. REHABILITACE WHORFA A NOVÉ VÝZVY

Na přelomu 70. a 80. let, v kontextu jedné z nejzásadnějších paradigmatických revolucí v lingvistice — kognitivistického obratu, jsou Whorf a relativismus postaveni opět do zcela jiného světla. Je vcelku logické, že se k Whorfovým myšlenkám opět obrací pozornost v době, kdy je chomskyánský univerzalistický projekt podrobován kritice a sami univerzalisté přehodnocují svou pozici, jak poznamenává Christopher Hutton:

Chomskyánská lingvistika je tak jako Oidipus před Thébami ze své vnitřní logiky ohrožena tím, že míří k závěru, jemuž se snaží vyhnout za každou cenu: a sice že lidé a lidské společnosti jsou utvářeny zásadními rozdíly v biologickém dědictví.⁴¹

(Hutton, 2010, s. 349)

V této době dochází k revizi dosavadních interpretací relativistického teorému. Výše citovaný Danny Alford nejprve poukáže na neodůvodněnost připisování deterministické verze hypotézy Whorfovi a zdůrazní nutnost čtení jeho textů bez zátěže dlouho tradovaných mýtů. Alford se jako jeden z prvních skutečně vrací k originálnímu znění Whorfových závěrů, čímž signalizuje přicházející období zájmu o to, „co Whorf skutečně řekl“. Kromě toho, že vyvrací deterministický mýtus, naráží Alford (1981) v navazujícím článku na další dosud nereflektovaný rys Whorfova díla, a sice na zmiňovanou evidentní ideovou nekonzistenci, jež byla dosud souzena jako příklad vědeckého diletantství. Tuto nekonzistenci je ale zapotřebí, poznamenává Alford, vnímat v historickém kontextu humboldtovského relativismu, kterému je komple-

40 „Jak nedávno poznamenal Paul Kay (osobní sdělení), antiwhorfovství je nyní v módě, stejně jako bylo na začátku 50. let módní prowhorfovství“ (Alford, 1978, s. 485). („As Paul Kay recently pointed out (personal communication), it is as much in vogue today to be anti-Whorf as it was to be pro-Whorf in early 50s.“)

41 „[L]ike Oedipus at the crossroads before Thebes, Chomskyan linguistics has by its own internal logic threatened to stumble onto the very conclusion it seeks at all costs to avoid, namely that human beings and human societies are shaped by profound differences in their biolinguistic heritage.“

mentárnost relativistických i univerzalistických idejí vlastní. Rozhodně však nikoli z holistické perspektivy současného vědeckého diskursu, který musí nutně Whorfův teorém — vlivem zažitého, „habituálního“ označení chápaný jako hypotéza, *ex definitione* experimentálně ověřitelná — prohlásit za nesmysl.

Vedle Alfordových textů se touto dobou objevují i další texty (např. Miller, 1981; Rollins, 1980) motivované stejnou potřebou zbavit Whorfa nánosu deformované interpretace nezřídka vznikající nevědomky — opakováním stejných citátů několika málo Whorfových vykladačů bez jakékoli kritické reflexe.⁴²

Z jiné perspektivy se k problému staví Michael Silverstein (1979) v dalším z řady textů z této doby věnovaných reinterpretaci Whorfa — *Language Structure and Linguistic Ideologies*. Vrací se k opomíjenému textu o gramatických kategoriích (Whorf, 1956f), kde Whorf v souladu s Boasovým pojetím (viz 1.2 bod a)) označuje gramatické kategorie za jazykově specifické a dělí je na tzv. vnější (*overt*) a vnitřní (*covert*). Vnější kategorie jsou podle Whorfa běžné — obligatorní — vnějškové formy (např. prefix nebo plurálový morfém). Zato vnitřní, skryté kategorie nejsou z formální podoby věty zřejmé a jsou ukotveny v širší struktuře věty nebo větším textovém celku (např. v angličtině rod substantiva nebo intranzitivnost slovesa, ale také kategorie času, počítatelného množství, substance apod.).

V kontextu takto definovaných gramatických kategorií vysvítá jasněji význam slavné — leč málokdy komentované — pasáže ze *Vztahu habituálního myšlení a chování k jazyku*, kde Whorf jmenuje příklady špatně interpretovaných jazykových situací (Whorf, 2012, s. 69–71). V těchto situacích dochází k projektivní „objektivizaci“ skrytých kategorií, k jejich projekci do konkrétních pojmů.

Zapojíme-li whorfovské analytické nástroje, můžeme zde spolu s Whorfem formulovat princip *referenční projekce* či *objektivizace*. [...] Ten v zásadě ustavuje ideologii rodilého mluvčího, způsob, podle něž mu jazyk slouží jako propoziční systém reprezentující a vypovídající o tom, co je „tam venku“.⁴³

(Silverstein, 1979, s. 201)

Silverstein (1979, s. 203) označuje relativistický teorém také jako *princip jazykové nejistoty* (*linguistic uncertainty*), čímž zdůrazňuje kontrast takového tvrzení s dobovým vědeckým mainstreamem — pozitivismem.

Whorfův návrat do seriózního diskursu je spojen s novým zájmem o empirický výzkum jazykové relativity. Tato relativistická renesance vrcholí v 90. letech, kdy vzniká velké množství studií zabývajících se nejrůznějšími kognitivními doménami⁴⁴ (konceptualizace prostoru (Levinson, 1996; Li — Gleitman, 2002; Levinson

42 Na toto téma viz např. Schultz (1990).

43 „By using these Whorfian analytic tools, we can now formulate with Whorf the principle of *referential projection* or *objectification*. [...] It generally constitutes the natives' ideology of the way their language serves as a propositional system representing and talking about what is „out there“.

44 Vyčerpávající přehled studií podle jednotlivých domén podává Pederson (2007), v češtině shrnuje relativistické výzkumy zevrubně Matějka (2012). Na tomto místě tedy odkazu-

et al., 2002), času (Boroditsky, 2000), tvaru (Lucy, 1992a), konceptualizace pohybu a události (Slobin, 1996; Schmiedtová, 2011), vliv L1 a L2 na kognici při osvojování (Bowerman — Choi, 2001) a mnohé další oblasti) a zdůrazňujících diverzifikovanost jazykového vzorku. Zde je nutné vyzdvihnout význam výše zmiňovaných výzkumů v doméně barev. Lennebergovo vymezení metodologické cesty (bez ohledu na argumentační nedůslednosti ve zhodnocení Whorfovy práce) umožnilo formulovat závěry výzkumů bez nebezpečí bludného kruhu směřování jazykových a kognitivních dat a také ukázalo, že klíčovým bodem v každém pokusu o empirický výzkum vztahu jazyka a myšlení je jasné stanovení toho, co je vlastně „jazykem“ a „myšlením“ míněno, a zejména toho, co je v konkrétních studiích skutečně podrobena analýze.⁴⁵

Nová vlna výzkumů, již reprezentují např. práce Lucyho (1992b) a Gumperze s Levinsonem (1996), je již emancipována od whorfovského mýtu a vágní teorém, že myšlení je ovlivňováno jazykem, problematizuje. Dan Slobin (1996) na základě elicitovaných dat od mluvčích angličtiny a španělštiny zjistil, že mluvčí jazyků lišících se ve způsobu gramatického vyjádření události popisují stejnou událost výrazně odlišným způsobem. Zároveň ale upozornil, že toto zjištění samo ještě nemůže být potvrzením relativistického teorému. Rozdílly ve struktuře jazyka podle Slobina spíše než myšlení jako takové ovlivňují momentální kognitivní procesy, které probíhají těsně před začátkem a v okamžiku produkce. Slobin je nazývá *myšlením pro mluvení* (*thinking for speaking*). Ke konceptualizaci kategorií, jež jsou specifické pro každý jednotlivý jazyk,⁴⁶ dochází teprve skrze jejich realizaci v produkci — tak je možné reformulovat „slabou“ verzi relativistické hypotézy,⁴⁷ kde „myšlení“ a „jazyk“ nahrazují konkrétní kognitivní procesy, které doprovázejí konkrétní verbalizaci příslušné jazykové reprezentace konceptu — a to při produkci řeči.

Mezijazykové studie zaměřené na vztah kognitivních a jazykových rozdílností zahrnují velké spektrum typologicky různých jazyků. Poněkud stranou zájmu stále zůstávají v tomto směru jazyky znakové — v komparaci s jazyky mluvenými i mezi sebou navzájem. Jeden z mála pokusů reprezentuje experiment Emmoreyové, Klimy a Hickoka (1998) s mluvčími amerického znakového jazyka (ASL) a angličtiny. Emmoreyová et al. se soustředili na rozdílné vyjádření prostorových vztahů, jež se v těchto

ji na dotyčné práce, od výčtu relevantních textů (čítajících desítky až stovky položek) zde upouštím a zmiňuji jen vybrané příklady.

45 Lennebergovské výzkumy totiž omezovaly jazyk často pouze na lexikon a testy kognitivní schopnosti rozpoznávání barev mnohdy nepostihovaly nic víc než schopnosti krátkodobé paměti (Lucy, 1992a).

46 „Můžeme spolu mluvit a rozumět si jedině v mezích určitého jazyka. Jazyk nebo jazyky, které se naučíme v dětství, nejsou neutrální systémy kódování objektivní reality. Každý jazyk spíše slouží k subjektivní orientaci ve světě lidské zkušenosti a tato orientace ovlivňuje způsob, jak myslíme při tom, když mluvíme“ (Slobin, 1996, s. 91). („We can only talk and understand each other in terms of a particular language. The language or languages we learn in childhood are not neutral coding systems of an objective reality. Rather, each one is a subjective orientation to the world of human experience, and this orientation affects the ways in which we think while we are speaking.“)

47 A zde můžeme hovořit o hypotéze v pravém smyslu, poněvadž dále specifikovaná formulace již umožňuje testování.

dvou jazycích liší zcela zásadně — např. uspořádání objektů v prostoru vyjadřuje mluvčí ASL (převážně) ze své perspektivy, recipient tedy musí sdělení simultánně převracet o 180 °. To může probíhat skrze tzv. mentální rotaci, obracení obrazů objektů v mysli, které lze pomocí kognitivně-psychologických metod testovat. Autoři v této studii potvrdili hypotézu, že mluvčí ASL vykazují oproti mluvčím mluvené angličtiny v nejazykových úlohách vyžadujících mentální rotaci lepší výsledky. Znakové jazyky (a to nejen z hlediska konceptualizace prostoru) jsou do budoucna jednou z největších výzev pro zkoumání vztahu mezi jazykem a kognicí.

4. ZÁVĚR

V této stručné rekapitulaci historie pojmu jazykové relativity jsem se dotkl pouze několika momentů, skrze něž je možné nahlédnout iniciační body, ve kterých povědomí o relativistické teorii a o Whorfovi začalo procházet proměnou. Zde prezentovaný pohled může sugerovat představu jakéhosi předělu, falešné dialektiky v genezi čtení Whorfa — z širší perspektivy je však kontinuita relativistického výzkumu od 50. let do současnosti zřetelná. Nemění se fundamentální otázka vlivu jazyka na myšlení, v průběhu let se pouze mění způsob, jakým je tato otázka zasazována do teoretického rámce. K Whorfově škodě mu byla v procesu těchto změn přisouzena role rorschachovské inkoustové skvrny, do níž si Whorfovi vykladači ze všech částí názorového spektra projektovali své vlastní interpretace: „[A] tyto projekce toho vypovídají o nich samých přinejmenším tolik, kolik toho vypovídají o Whorfovi“⁴⁸ (Miller, 1978, s. 95).

Vzhledem k tomu, že výzkum jazykové relativity byl dlouhodobě v české lingvistice opomíjen, resp. byl zmiňován pouze útržkovitě nebo v přehledových pracích o dějinách lingvistiky, příp. o etnolingvistice (např. Pokorný, 2008, nebo Vrhel, 1981), většinou bez nároku na hlubší kritickou analýzu (čestnou výjimkou je pozoruhodný text Viktora Krupy (1976) — v československém kontextu snad jediná práce přímo soustředěná na kritiku jazykového relativismu), není divu, že původní teoretické, natož pak empirické studie do poslední doby vůbec nevznikaly.⁴⁹ Tuto absenci je třeba samozřejmě nahlížet z perspektivy situace kognitivně orientovaných přístupů k jazyku v ČR obecně, kde je soustavnější bádání v tomto směru záležitostí teprve posledních let.

Až práce Štěpána Matějky (2012) zaměřená na gramatický rod v češtině přináší nejen v českém prostředí první empirickou studii zabývající se vlivem jazyka na kognici jeho mluvčích, ale také první kritickou reflexi výzkumů jazykové relativity od Whorfa po současnost. Matějkův výzkum odráží posun ve vnímání relativistické hypotézy, tj. nenahlíží otázku vlivu jazyka na kognici z fundamentální perspektivy.

⁴⁸ „[A]nd what they have projected says at least as much about them as about Whorf.“

⁴⁹ Tato generalizace se samozřejmě nevztahuje na českou psycholingvistku Barbaru Schmiedtovou působící v Německu, která pracuje také s českým jazykovým materiálem — především v komparaci s němčinou (viz např. práce týkající se rozdílů ve vidovém systému a jejich vlivu na konceptualizaci událostí, např. Schmiedtová et al., 2011).

K ověření hypotézy, že gramatický rod v češtině má vliv na konceptualizaci daných lexikálních jednotek, čímž je způsobena odlišná konceptualizace pojmů, jejichž jazyková realizace má různý gramatický rod v různých dialektech češtiny (slova kolísající v rodě, resp. rodové dublety: *rez, Olomouc, okurka/okurek...*), byla mimo jiné využita metoda sémantického diferenciálu (Osgood — Suci — Tannenbaum, 1957) dříve uplatněná u mezijazykových studií (např. Flaherty, 2001). Z výsledků studie je patrné, že na otázku, zda gramatický rod konceptualizaci entit lexikalizovaných v různých varietách rodově jinak ovlivňuje, lze sice odpovědět kladně, ovšem pouze za určitých podmínek.

Matějкова zjištění tak korespondují s tím, na čem se většina současných badatelů v oblasti jazykové relativy shoduje — struktura jazyka může mít vliv na kognitivní procesy, které se zpracováním jazyka spojené nejsou. Odhalení zákonitostí a podmínek, za kterých k tomuto jevu dochází, je, troufám si tvrdit, jedním z největších úkolů dnešní experimentální psycholingvistiky. A je nanejvýš pravděpodobné, že zásadní úlohu v tomto směru sehrají především metody a nástroje vyvinuté v neurologii.

V současnosti se zdá, že poslední zlomový bod — renesance relativistických výzkumů na začátku 90. let — je zároveň bodem bifurkačním, ve kterém se původní teorie transformuje v široké spektrum specifikovanějších hypotéz v souvislosti s rozmachem moderních experimentálních metod a zároveň se definitivně osvobozuje od Whorfa, což se v praxi projevuje například tím, že většina textů na toto téma z poslední doby k němu již vůbec neodkazuje. Z perspektivy kognitivní vědy totiž, jak upozorňuje Leavitt (2006, s. 79), došlo především k zásadnímu posunu od pojetí myšlení jako „konceptualizace světa“ v boasovské tradici k pojetí myšlení jako subtilních kognitivních procesů. Relativistický princip jako takový však zůstává živý — i po 30 letech stále platí slova G. Millera (1978, s. 95): „Whorfovská hypotéza snad může být *passé*, zapomenuta však není, poněvadž na ní zkrátka něco je.“⁵⁰

50 „If the Whorfian hypothesis is gone, it is not forgotten, for there is something right about it.“

DÍLO BENJAMINA L. WHORFA – VÝBĚR⁵¹

- (1927 [1956]): On the connection of ideas. In: Benjamin Lee Whorf, *Language, Thought and Reality: Selected writings* [John B. Carroll (ed.)]. Cambridge, MA: MIT Press, s. 35–39.
- (1928): *Notes on the Oligosynthetic Comparison of Nahuatl and Piman, with Special Reference to Tepecano* [nepublikovaný rukopis].
- (1935 [1946]): The Hopi Language, Toreva Dialect. In: Harry Hoijer et al. (eds.), *Linguistic Structures of Native America*. New York, NY: Johnson, s. 158–183.
- (1935): The comparative linguistics of Uto-Aztec. *American Anthropologist*, 37, s. 600–608.
- (1936): The punctual and segmentative aspects of verbs in Hopi. *Language*, 12, s. 127–131.
- (1936 [1950]): An American Indian model of the universe. *International Journal of American Linguistics*, 16, s. 67–72.
- (1937): The origin of Aztec „TL“. *American Anthropologist*, 39, s. 265–274.
- (1938): Some verbal categories of Hopi. *Language*, 14, s. 275–286.
- (1939 [1941]): The relation of habitual thought and behavior to language. In: Leslie Spier (ed.), *Language, Culture, and Personality*. Menasha, WI: Sapir Memorial Publication Fund, s. 75–93.
- (1940): Science and linguistics. *Technology Review (MIT)*, 42, s. 229–231 a 247–248.
- (1940): Linguistics as an exact science. *Technology Review (MIT)*, 43, s. 61–63 a 80–83.
- (1941): Language, mind, and reality. *The Theosophist*, 63(1) a 63(2), s. 281–291 a 25–37.

LITERATURA:

- ALFORD, Danny K. H. (1978): The demise of the Whorf hypothesis. *Proceedings of the Seventh Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 4. Berkeley, CA: Berkeley Linguistic Society, s. 485–499.
- ALFORD, Danny K. H. (1981): Is Whorf's relativity Einstein's relativity? *Proceedings of the Seventh Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 7. Berkeley, CA: Berkeley Linguistic Society, s. 13–26.
- BERLIN, Brent — KAY, Paul (1969): *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley, CA: University of California Press.
- BOAS, Franz (1911): *Handbook of American Indian Languages*. Washington, D.C.: Government Printing Office.
- BORODITSKY, Lera (2001): Does language shape thought? Mandarin and English speakers' conceptions of time. *Cognitive Psychology*, 43, s. 1–22.
- BOWERMAN, Melissa — CHOI, Soonja (2001): Shaping meanings for language: universal and language-specific in the acquisition of spatial semantic categories. In: Melissa Bowerman — Stephen C. Levinson (eds.), *Language Acquisition and Conceptual Development*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 475–511.
- BROWN, Roger L. (1967): *Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity*. The Hague: Mouton.
- BROWN, Roger W. — LENNEBERG, Eric H. (1954): A study in language and cognition. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 49, s. 454–462.
- CALECTACA, Milo (1978): *Lessons in Hopi*. Tucson, AZ: University of Arizona Press.

51 V hranatých závorkách uveden rok prvého vydání, pokud se neshoduje s rokem vzniku. Významná část Whorfova díla věnovaného lingvistice, včetně původně nepublikovaných rukopisů, byla v roce 1956 vydána pod názvem *Language, Thought and Reality* (Whorf, 1956). Z tohoto svazku v textu také Whorfa cituji.

- CARROLL, John B. (1956): Introduction. In: Benjamin L. Whorf, *Language, Thought, and Reality: Selected Writings* [John B. Carroll (ed.)]. Cambridge, MA: MIT Press, s. 1–34.
- CASASANTO, Daniel (2008): Who is afraid of Big Bad Whorf? Crosslinguistic differences in temporal language and thought. *Language Learning*, 58, s. 63–79.
- DARNELL, Regna (2006): Benjamin Lee Whorf and the Boasian foundations of contemporary ethnolinguistics. In: Christine Jourdan — Kevin Tuite (eds.), *Language, Culture, and Society*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 82–95.
- EMMOREY, Karen — KLIMA, Edward — HICKOK, Gregory (1998): Mental rotation within linguistic and non-linguistic domains in users of American Sign Language. *Cognition*, 68, s. 221–246.
- FEUER, Lewis s. (1953): Sociological aspects of the relation between language and philosophy. *Philosophy of Science*, 20, s. 85–100.
- FISHMAN, Joshua A. (1960): A systematization of the Whorfian hypothesis. *Behavioral Science*, 5, s. 323–339.
- FLAHERTY, Mary (2001): How a language gender system creeps into perception. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(1), s. 18–31.
- FODOR, Jerry A. (1975): *The Language of Thought*. New York, NY: Thomas Y. Crowell.
- GREENBERG, Joseph (1954): Concerning inferences from linguistic to nonlinguistic data. In: Harry Hoijer (ed.), *Language in Culture. Proceedings of a Conference on the Interrelations of Language and Other Aspects of Culture*. Chicago, IL: University of Chicago Press, s. 3–20.
- GUMPERZ, John J. — LEVINSON, Stephen C. (eds.) (1996): *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HASPELMATH, Martin (2010): Předem dané kategorie neexistují. Důsledky pro popis jazyka a typologii. *Studie z aplikované lingvistiky / Studies in Applied Linguistics*, 2, s. 107–119.
- HEIDER [ROSCH], Eleanor R. (1972): Universals in color naming and memory. *Journal of Experimental Psychology*, 93, s. 10–20.
- HILL, Jane H. — MANNHEIM, Bruce (1992): Language and world-view. *Annual Review of Anthropology*, 21, s. 381–406.
- HOIJER, Harry (1953): The relation of language to culture. In: Alfred L. Kroeber (ed.), *Anthropology Today*. Chicago, IL: University of Chicago Press, s. 554–573.
- HOIJER, Harry (1954): *The Sapir-Whorf Hypothesis*. In: Harry Hoijer (ed.), *Language in Culture. Proceedings of a Conference on the Interrelations of Language and Other Aspects of Culture*. Chicago, IL: University of Chicago Press, s. 92–105.
- HUTTON, Christopher (2010): Universalism and human difference in Chomskyan linguistics. The first „superhominid“ and the language faculty. In: Douglas A. Kibee (ed.), *Chomskyan (R)evolutions*. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 337–351.
- JAKOBSON, Roman (1971): Franz Boas' approach to language. In: Roman Jakobson, *Selected Writings II*. The Hague: Mouton, s. 477–488.
- JOSEPH, John E. (2002): *From Whitney to Chomsky. Essays in the History of American Linguistics*. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins.
- KLUCKHOHN, Clyde (1954): Culture and behavior. In: Lindzey Gardner (ed.), *Handbook of Social Psychology*. Reading, MA: Addison-Wesley, s. 921–976.
- KLUCKHOHN, Clyde — LEIGHTON, Dorothea (1946): *The Navaho*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- KRUPA, Viktor (1976): Jazyk, myslenie a skutočnosť. Z kritiky teórie jazykovej relativity. *Jazykovedný časopis*, 2, s. 157–170.
- KOERNER, E. F. Konrad (2000): Towards a “Full Pedigree” of the “Sapir-Whorf Hypothesis”: from Locke to Lucy. In: Martin Pütz — Marjolijn Verspoor (eds.), *Explorations in Linguistic Relativity*. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 1–23.
- LANGACKER, Ronald W. (1977): *Studies in Uto-Aztecan Grammar*. Arlington, TX: Summer Institute of Linguistics and the University of Texas at Arlington.
- LEAVITT, John (2006): Linguistic relativities. In: Christine Jourdan — Kevin Tuite (eds.),

- Language, Culture, and Society*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 47–81.
- LEE, Penny (1996): *The Whorf Theory Complex. A Critical Reconstruction*. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins.
- LENNEBERG, Eric H. (1953): Cognition in ethnolinguistics. *Language*, 29, s. 463–471.
- LENNEBERG, Eric H. (1967): *Biological Foundations of Language*. New York, NY — London — Sydney, NSW: John Wiley and Sons.
- LEVINSON, Stephen C. (1996b): Relativity in spatial conception and description. In: John J. Gumperz — Stephen C. Levinson (eds.), *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 177–202.
- LEVINSON, Stephen C. et al. (2002): Returning the tables: language affects spatial reasoning. *Cognition*, 84, s. 155–188.
- LI, Peggy — GLEITMAN, Lila (2002): Turning the tables: language and spatial reasoning. *Cognition*, 83, s. 265–294.
- LUCY, John A. (1992a): *Language, Diversity and Thought. A Reformulation of a Linguistic Relativity Hypothesis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LUCY, John A. (1992b): *Grammatical Categories and Cognition. A Case Study of the Linguistic Relativity Hypothesis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MALOTKI, Ekkehart (1983): *Hopi Time. A Linguistic Analysis of the Temporal Concepts in the Hopi Language*. Berlin — New York, NY — Amsterdam: Mouton.
- MANASTER RAMER, Alexis (1996): On Whorf's law and related questions of Aztec phonology and etymology. *International Journal of American Linguistics*, 62, s. 176–187.
- MATĚJKA, Štěpán (2012): *Jazyková relativita a gramatický rod v češtině* [nepublikovaná diplomová práce]. Praha: FF UK v Praze.
- MILLER, George A. (1978): Review of *Language, Thought and Reality* by Benjamin Lee Whorf. *Human Nature*, 1, s. 92–96.
- MILLER, Robert L. (1968): *The Linguistic Relativity Principle and Humboldtian Ethnolinguistics: A History and Appraisal*. The Hague — Paris: Mouton.
- MURRAY, Stephen O. (2010): “Scientific revolutions” and other kinds of regime change. In: Douglas A. Kibee (ed.), *Chomskyan (R)evolutions*. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 75–101.
- OSGOOD, Charles E. — SUCI, George J. — TANNENBAUM, Percy H. (1957): *The Measurement of Meaning*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- PEDERSON, Eric (2007): Cognitive linguistics and linguistic relativity. In: Dirk Geeraerts — Hubert Cuyckens (eds.), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, s. 1012–1044.
- PINKER, Steven (2009): *Jazykový instinkt. Jak mysl vytváří jazyk*. Praha: Dybbuk.
- POKORNÝ, Jan (2010): *Lingvistická antropologie. Jazyk, mysl, kultura*. Praha: Grada.
- QUINE, Willard V. O. (1964): *World and Object*. Cambridge, MA: MIT Press.
- ROLLINS, Peter C. (1980): *Benjamin Lee Whorf — Lost Generation Theories of Mind, Language, and Religion*. Ann Arbor, MI: University Microfilms International for Popular Culture Association.
- ROSSI-LANDI, Ferruccio (1973): *Ideologies of Linguistic Relativity*. The Hague — Paris: Mouton.
- SAPIR, Edward (1924): The grammarian and his language. *American Mercury*, 1, s. 149–155.
- SAPIR, Edward (1929): The status of a linguistics as a science. *Language*, 4, s. 207–214.
- SCHMIEDTOVÁ, Barbara (2011): Do L2 speakers think in L1 when speaking in L2? *Vigo International Journal of Applied Linguistics*, 8, s. 139–179.
- SCHMIEDTOVÁ, Barbara — von STUTTERHEIM, Christiane — CARROLL, Mary (2011): Implications of language-specific patterns in event construal of advanced L2 speakers. In: Aneta Pavlenko (ed.), *Thinking and Speaking in Two Languages*. Clevedon: Multilingual Matters, s. 66–107.
- SILVERSTEIN, Michael (1979): Language structure and linguistic ideology. In: Paul R. Clyne et al. (eds.), *The Elements: A Parasession on Linguistic Units and Levels*. Chicago, IL: Chicago Linguistic Society, s. 193–247.

- SCHULTZ, Emily (1990): *Dialogue at the Margins. Whorf, Bakhtin, and Linguistic Relativity*. Madison, WI: The University of Wisconsin Press.
- SLOBIN, Dan Isaac (1996): From “thought and language” to “thinking for speaking”. In: John J. Gumperz — Stephen C. Levinson (eds.), *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 70–96.
- TRAGER, George L. (1959): The systematization of the Whorf hypothesis. *Anthropological Linguistics*, 1, s. 31–35.
- von HUMBOLDT, Wilhelm (1963 [1830–1835]): Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. In: Wilhelm von Humboldt, *Werke III. Schriften zur Sprachphilosophie*. Berlin: Rütten und Loening, s. 368–756.
- VRHEL, František (1981): *Základy etnolingvistiky*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- WHORF, Benjamin L. (1949): *Four Articles on Metalinguistics*. Washington, D.C.: Foreign Service Institute, Dept. of State.
- WHORF, Benjamin L. (1956a): Science and linguistics. In: Benjamin L. Whorf, *Language, Thought, and Reality* [John B. Carrol (ed.)]. Cambridge, MA: MIT Press, s. 207–219.
- WHORF, Benjamin L. (1956b): Linguistic as exact science. In: Benjamin L. Whorf, *Language, Thought, and Reality* [John B. Carrol (ed.)]. Cambridge, MA: MIT Press, s. 220–232.
- WHORF, Benjamin L. (1956c): Language, mind, and reality. In: Benjamin L. Whorf, *Language, Thought, and Reality* [John B. Carrol (ed.)]. Cambridge, MA: MIT Press, s. 246–270.
- WHORF, Benjamin L. (1956d): Gestalt technique of stem composition in Shawnee. In: Benjamin L. Whorf, *Language, Thought, and Reality* [John B. Carrol (ed.)]. Cambridge, MA: MIT Press, s. 160–172.
- WHORF, Benjamin L. (1956e): Languages and logic. In: Benjamin L. Whorf, *Language, Thought, and Reality* [John B. Carrol (ed.)]. Cambridge, MA: MIT Press, s. 233–245.
- WHORF, Benjamin L. (1956f): Grammatical categories. In: Benjamin L. Whorf, *Language, Thought, and Reality* [John B. Carrol (ed.)]. Cambridge, MA: MIT Press, s. 87–101.
- WHORF, Benjamin L. (2012): Vztah habituálního myšlení a chování k jazyku. *Studie z aplikované lingvistiky / Studies in Applied Linguistics*, 2, s. 69–86.